

İslam Düşüncesinin Erken Dönem Tecrübi Mirası Bağlamında Tarihsevcilik Perspektifine Eleştirel Bir Yaklaşım

► Araştırma makalesi / Research article

Şevket KOTAN

Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı / Prof. Dr., İstanbul University, Faculty of Theology,
Department of Qur'anic Exegesis | ROR ID: [03a5qrr21](https://orcid.org/03a5qrr21) | İstanbul, Türkiye
ORCID: [0000-0002-6491-7235](https://orcid.org/0000-0002-6491-7235) | sevket.kotan@istanbul.edu.tr

Sehal Deniz VARLIK

Dr., Mersin Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı / Dr. Mersin University, Faculty of Theology, Department of
Hadith | ROR ID: [04nqdw39](https://orcid.org/04nqdw39) | Mersin, Türkiye
ORCID: [0000-0002-3247-7490](https://orcid.org/0000-0002-3247-7490) | sehaldeniz@mersin.edu.tr

Öz: Kotan, Şevket & Varlık, Sehal Deniz. "İslam Düşüncesinin Erken Dönem Tecrübi Mirası Bağlamında Tarihsevcilik Perspektifine Eleştirel Bir Yaklaşım". *Milel ve Nihal* 22/1 (2025), 1-18.

Öz

İslam düşüncesi, ilahi temeliyle birlikte vahyin ilk muhataplarının uygulamalarıyla biriken tecrübi mirasa dayanmaktadır. Bu makale, İslam düşüncesinin temelinde yer alan metafizik (ilahi) ve tarihsel boyutların ilişkisini ele almakta, modern tarihsevi yaklaşımların İslam düşüncesinde eksik görebilen noktaları sorgulamaktadır. İslam düşüncesi, aşkın olan vahyin insanlık tarihindeki tezahürü olarak, hem değişmeyen ilahi ilkeler hem de değişen tarihsel bağlamlar arasında bir denge kurar. Bu denge, İslam'ı sabit bir dogma olmaktan da aşırı yorumcu bir tarih felsefesine indirgenmekten de korur. Hz. Peygamber'in sünneti, Kur'an ayetlerinin farklı bağlamlarda yeni anlamlar kazanmasına imkân tanıyan bir yöntem anlayışı sunmuş ve İslam düşüncesine yenilenme kabiliyeti kazandırmıştır. Dolayısıyla İslam, yalnızca tarihe sıkışmış bir din değil, ilahi merkezin belirleyiciliğinde güncelliğini ve evrenselliği boyutunu koruyan bir yapıdır. Makale, bu özgün yapının İslam'ın özüne sadık kalmayı da zamanın gereklerine cevap vermeyi de mümkün kıldığını ileri sürmektedir. Esasen tarihsevciliğin iddia ettiği gibi yenilenme arayışları İslam'ın dışında bir model gerektirmez; çünkü İslam düşüncesinin kendi bünyesinde, ilahi vahyin ışığında şekillenen güçlü bir yenilenme ve gelişim potansiyeli zaten mevcuttur.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Tebyin Sünneti, İslam Düşüncesi, Tarihsel, Tarihsevi.

A Critical Approach to the Historicist Perspective in the Context of the Early Experiential Legacy of Islamic Thought

Cite as: Kotan, Şevket & Varlık, Sehal Deniz. "A Critical Approach to the Historicist Perspective in the Context of the Early Experiential Legacy of Islamic Thought". *Milel ve Nihal* 22/1 (2025), 1-18.

Abstract

Islamic thought is based on an experiential legacy accumulated through the practices of the earliest addressees of revelation, together with its divine foundation. This article examines the relationship between the metaphysical (divine) and historical dimensions at the core of Islamic thought, questioning the shortcomings of modern historicist approaches. Islamic thought, as the manifestation of transcendent revelation in human history, establishes a balance between unchanging divine principles and changing historical contexts. This balance protects Islam from being reduced to either a fixed dogma or an overly interpretive philosophy of history. The Sunnah of the Prophet provides a methodological framework that allows Qur'anic verses to acquire new meanings in different contexts, endowing Islamic thought with a capacity for renewal. Therefore, Islam is not merely a religion confined to history but a system that maintains its relevance and universality under the determining authority of the divine center. The article argues that this unique structure enables Islam to remain faithful to its essence while also responding to the needs of the time. Contrary to the claims of historicism, the search for renewal does not require models external to Islam, because Islamic thought already possesses a strong potential for renewal and development, shaped within itself under the guidance of divine revelation.

Keywords: Tafsir, Tebyin al-Sunnah (Clarifying Sunnah), Islamic Thought, Historical, Historicist.

Giriş

On yıllardır Müslümanların gündemine yerleşen “tarihselelilik” kavramının, İslam düşüncesinde yeni tartışma ve gerilimlerin ortaya çıkmasına neden olduğu malumdur. Bu gerilim noktalarından belki de en önemlisi, İslam düşüncesi ile tarihselelilik perspektifi arasında nasıl bir ilişkinin kurulacağıdır. Bu çalışmada çağdaş dönemde ortaya çıkan “tarihselelilik” düşüncesi ve bu düşüncenin İslam ilahiyatında büyük etki bırakmış olan tezleri bağlamında İslam düşünce yapısının kaynağı itibarıyla tarih boyutu irdelenecektir. Vakia şu ki her ne kadar İslam dininin kaynağı aşkın bir gerçeklik olan ilahî vahiy olsa da onun varlık âlemindeki tezahürü tarihsel bir süreçte vuku bulmuştur. Bu bakımdan İslam, aşkın bir gerçeklik olan ilahî vahyin, tarih içinde varlık süren bir insan topluluğuyla dünya zemininde karşılaşması sonrası somutlaşmış halidir. Dolayısıyla İslam düşüncesi, tarihsel ve ilahî/metafiziksel olmak üzere iki boyuta sahiptir. Bir başka ifadeyle o, metafiziksel boyutun tarih zemininde tezahürüdür. İslam düşüncesinin bu çift boyutlu karakteri, onun diğer felsefi yaklaşımlardan farklı değerlendirilmesini zorunlu kılar. Bu çalışmada *İslam Düşüncesi* tabiri, Müslümanların ilahî vahyi kavrama ve İslam’ı aklı düzlemde anlamlandırma çabalarının hasılasını ifade etmek için kullanılmaktadır.

Dünya ölçeğinde İslam düşüncesi hakkında sayılamayacak kadar çalışmanın yapıldığını söylemek mümkündür. Gerçekleştirilen bu fikrî ve bilimsel çalışmalarda konu enine boyuna işlenmiştir. Ancak takdir edilmeli ki, bunların her birisinde konu, farklı amaçlar ve sorunsallar çerçevesinde ele alınmıştır. Burada bunların tamamından söz etmek mümkün değildir. Biz bunlardan üç örnek üzerinde kısa değerlendirmeler yaparak çalışmamızın hangi noktayı belirgin hale getirdiğini göstermeye çalışacağız. İslam düşüncesine dair kendisinden söz edilmesi gereken ilk eser, Seyyid Kutub’un dünya ölçeğinde büyük bir okuyucu kitlesine ulaşan *Hasaisu’l-tasavvuri’l-İslamî* isimli kapsamlı çalışmasıdır. Bu eser “İslam Düşüncesi” ismiyle Türkçeye çevrilmiştir. Kutub burada, Kur’an’ı merkeze alarak İslam düşüncesinin temel esaslarını söz konusu etmiş ve bunları modern felsefelerle karşılaştırmalı şekilde işlemiştir. Böylece o, İslam düşüncesinin özgün ilahî boyutu yanında beşerî düşüncelere göre ayrıcalıklı konumunu da ortaya koymaya çalışmıştır.¹ Konuyla alakalı dikkat çeken diğer bir çalışma ise Burhanettin Tatar’ın kaleme aldığı “İslam Düşüncesine Giriş” isimli eserdir. Tatar bu eserinde, genel anlamda konuyu felsefi boyutlarıyla ele alarak İslam düşüncesinin temel ve özgün bazı hususiyetleri üzerinde durmuştur. Özellikle onun tarihsel ve metafiziksel boyutlarındaki farklılığa işaret ederek İslam ve düşünce kavramları arasındaki gerilimden kaynaklı paradoksal yapısına yaptığı vurguları dikkat çekmektedir.² Son olarak bir de Müferrih b. Süleyman b. Abdullah el-Kûsi’ye ait olup Ali Karataş ve arkadaşları tarafından tercüme edilerek yayınlanan “İslam Düşüncesinde Tecdit” isimli makaleye de temas etmek istiyoruz. Bu makalede müellif, İslam’da içtihat ve tecdid bahisleriyle İslam düşüncesi arasındaki irtibatı işleyerek, onun yenilenme kabiliyetine sahip bir düşünce sistemi olduğunu temellendirmeye çalışmaktadır.³ Biz ise bu çalışmada, İslam düşüncesinin bazı kendine has

¹ Seyyid Kutub, *Hasaisu’l-tasavvuri’l-İslamî*, (Kahire: Dâru’ş-şurûk, ts.), *İslam Düşüncesi*, çev. Akif Nuri, (İstanbul: Diriliş Yayınları, 1979).

² Burhanettin Tatar, *İslam Düşüncesine Giriş*, (İstanbul: Değerler Eğitimi Yayınları, 2009).

³ Müferrih b. Süleyman b. Abdullah el-Kûsi, çev. Ali Karataş vd., “İslam Düşüncesinde Tecdit”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, Yıl: 1, Sayı: 1, 102-125.

özellikleri yanında, onu çağdaş bir felsefe olan tarihselcilik bağlamında ele alacak ve İslam'ın kaynak değeri üzerinde duracağız.

Tarihsellik bağlamında İslam düşüncesi konusunu dört başlık altında ele almak uygun olacaktır. Bu başlıklar, “1. Tarihsellik ve İslam Tarihselciliği, 2. İslam Düşüncesinin Yapısı Açısından Vahyin Geliş Şekli, 3. İslam Düşüncesinin Yerelden Küresele Evrilmesi 4. Tarihsellik Bağlamında İslam Düşüncesi” şeklindedir. Başlıklardaki bu sıralamanın gösterdiği gibi ilk önce tarihsellik ve onun karşıtı olan tarihselcilik konusuna değinilerek tartışma için uygun zemin hazırlanacak, sonra bu yaklaşım bağlamında İslam düşünce yapısının ilahi ve tarihsel boyutu ele alınacaktır.

1. Tarihsellik ve İslam Tarihselciliği

Konuya başlarken tarihsellik ve tarihselciliğin mahiyetine dair birkaç noktaya temas etmek gereklidir. Öncelikle “tarihsellik” ve “tarihselcilik” terimlerinin, birbirinden farklı ve zıt anlam alanlarına işaret ettiği açıklığa kavuşturulmalıdır. Dünyayı bir tarih alanı olarak gören *Tarihsellik* düşüncesi, dünyadaki her olguyla birlikte insanın kendisini de tarihsel bir *varolan* diye tanımlamaktadır. Tarihsellik düşüncesinin bu vurgusu, insanı tarih üstü bir mahiyetle tanımlayan pozitivist anlayışa açık bir itirazdır. Buna göre insan ve akıl, tarih üstü veya değişmez nitelikte olgular değildir. Bilakis, tarih içinde sürekli olarak ortaya çıkan ve şekillenen varoluşlardır. Dolayısıyla düşünce, her daim kendi yapısında tarihsel bir nitelik barındırmaktadır. Nitekim düşüncenin tarihselliği, dünyayı kavrama ve anlamada tarihin belirleyici bir rol üstlendiğine işaret eder. Bu durum, hakikat kavramının yorumlanmasında çeşitli tartışmaların ortaya çıkmasına da zemin hazırlamaktadır.

Tarihsellik düşüncesi, aynı zamanda pratik ve teorik olguların tarihsel niteliğini vurgulaması yönüyle bazı dinî esasların sonraki dönemlerdeki geçerliliğini sorgulamaya açan yaklaşımlara da teorik bir zemin hazırlamıştır. Bu yaklaşımlarda, modern çağda tartışma konusu edilen pek çok mesele de bu tarihsel düşünce mirasının kavramsal diliyle ifade edilmiştir. Söz gelimi, daha önce akla uygunluk ve bilimsellik ölçütleriyle ele alınan ve bu açıdan kabulü güç görülen *mucize* olgusu ile Kur'an'da geçen *sicil* gibi kavramlara, aklın ve bilimin ışığında yeni izahlar getirilmiş; bu izahlar da çeşitli tartışmaları tetiklemiştir. Özellikle materyalizmin dünya genelinde etkisini kuvvetle gösterdiği bir dönemde ortaya çıkan Kur'an'a dönüş ve onu akılsal/bilimsel yaklaşımla anlama girişimi, bir yorum yöntemi olan bilimsel tefsir metodunun da gündeme gelmesine yol açmıştır.⁴ Bu yöntemi destekleyenler olduğu gibi, onu eleştirerek Kur'an yorumuna uygun bir metot saymayanlar da vardır.

Geçmişte Batı dünyasında da akıl ve bilimin aşırı yüceltildiği dönemlerde, *Kutsal Kitap*'in bilimsel veriler ışığında yorumlanmasına yönelik girişimler ortaya çıkmış, ancak yoğun eleştirilere uğramıştı. Bu yaklaşımın en zayıf noktası, esas alınan bilimsel sonuçların ilerleyen gelişmelerle yanlış olduğunun anlaşılması veya yerini yeni açıklamalara bırakmasıydı. Bilimsel veriler üzerine bina edilen *Kutsal Kitap* yorumları da doğal olarak bundan nasibini alıyordu. Nitekim 18. yüzyıldan itibaren akli sorgulayan yeni felsefi akımların gelişmesiyle Aydınlanma ve Kartezyanizm gibi hümanist ve rasyonalist felsefeler itibardan düşmeye başlamışlardı. Bu gelişmelerin etkisiyle olacak ki, İslam dünyasında Kur'an'ı akla ve bilime dayalı verilerle tefsir etme eğilimi de başlangıçta sahip olduğu

⁴ A. Suat Mertoğlu, “İslam'ın Anlaşılmasını Kur'an ile Sınırlandırma Eğilimini Ortaya Çıkaran Temel Dinamikler”, *Dinî Hükümlerin Kaynağı ve Dinî Metinlerin Anlaşılması Konusundaki Çağdaş Yaklaşımlar Çalıştayı*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 122-123.

cazibesini sürdürememiş, ihtiyatla karşılanır olmuştur. Zira aklı sorgulayan yeni felsefeler, bilimsel tefsir karşıtı yaklaşımlara hem geçmişte hem de bugün teorik bir zemin sunmaktadır.

Tarihseclilik ise İslam dünyasındaki istihdamıyla, tarihsellik felsefesinin jargonunu ve bazı argümanlarını kullanarak ideolojik bir eğilim olan İslam modernizmine felsefi temel sağlamaktır. Nitekim İslâm ümmetinin yaşadığı son medeniyet krizinde, Fazlur Rahman (ö. 1408/1988) gibi düşünürler, İslam tarihsecliliğini ümmetin kurtuluşunun yegâne yolu olarak sistemleştirmeye çalıştılar. Bu sistem, İslam modernizminin yeni bir vechesi şeklinde vücut bulmuş oldu. Bununla Kur'an, tarihselci bakış açısıyla yeniden yorumlanacak; böylece İslam, sırtındaki aklen izahı güç olarak değerlendirilen ve çağdaş koşullarda pratik karşılığı bulunmadığı düşünülen yüklerden arındırılarak modern dünyada yaşanabilir bir hayat modeli hâline getirilecekti. Tarihseclilik düşüncesi, bu tür bir çözüm önerisinin kavramsal temelini güçlendirdiğinden, tarihselci Müslüman teorisyenler de bu zeminde hareket etmişlerdir.⁵

Kur'an'ın tarihsel bir mahiyet olduğunu savunan tarihselci tezler, esas itibarıyla İslam'daki bir eksiklik yerine Müslümanların bir dönem sonra İslam'ı anlama konusundaki yanlışlarına, buna bağlı olarak yasama ve uygulamadaki başarısızlıklarına işaret etmektedirler. Zira onlara göre tarihselci perspektif bizatihi İslam'ın kendi özünde mevcuttur ve nitekim bu perspektifle ilk dönemlerde başarılı uygulamalar gerçekleştirilmiştir. Esasında Hz. Peygamber'in uygulamaları da böyle tarihselci bir perspektifi yansıtmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber, her ne zaman önemli bir karar vermesi icap ederse veya bir sorunu çözmesi gerekirse eğer kendisine vahiyle bir bilgi gelmemişse bir karar vermek için arkadaşlarıyla istişare etmekteydi. Onlara göre Hz. Peygamber'in bu davranışı, onun her yeni durumda meselenin gereğine göre davrandığı ve sabit naslarla hareket etmediği manasına gelmektedir. Nitekim Hz. Peygamber'in bu anlayışla kararlar aldığını sahabe ve onlardan sonraki kuşağın görüş ve tatbikatları da göstermektedir. Bilindiği gibi, Fazlur Rahman'a göre Hz. Ömer'in (ö. 23/644) müellefe-i kulüb'a zekâtın pay verilmesi, fethedilen toprakların gazilere dağıtılması ve benzeri konulardaki kararları, sahabenin de bu anlayışta olduğunun açık örnekleridir. Ona göre İmam Şafi'nin (ö. 204/820), Hz. Peygamber ve sahabenin bu uygulamalarını sünnet diye nas mertebesine çıkarmasına kadar, sonraki dönemlerde de bu anlayışın başarılı örneklerinden söz edilebilir. Tarihseclilere göre bugün çağdaş dünyada da Müslümanların bu perspektife ihtiyacı vardır. Zira günümüz koşullarında İslam'ın aktüel değeri buna bağlıdır.⁶

Kısa özetini verdiğimiz bu tarihselci perspektifi değerlendirmeden önce İslam düşüncesinin dayandığı bazı temeller ile bu temeller üzerinde nasıl güncelleneceğine ve gelişeceğine ilişkin yöntemden söz edebiliriz. Bununla İslam düşüncesinin kendisini geliştirebilme potansiyeline sahip olup olmadığı sorusuna cevap aranacaktır.

2. İslam Düşüncesinin Yapısı Açısından Vahyin Geliş Şekli

Konuya başlarken ilk önce İslam düşüncesinin en temel kaynağı olan vahyin inzalinin bir hususiyetine temas etmek faydalı olacaktır. Bu hususiyet, Kur'an'ın kendine has bir şekilde tarihle etkileşimli olarak gerçekleşmiş olmasıdır. Vahyin inzaline müstesna bir özellik

⁵ Bk. Şevket Kotan, Bir Kurtuluş Teolojisi Olarak Tarihseclilik İslam, *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Ahmed-i Hani Sempozyumu "İslam Bilim ve Kültür Tarihçisi Olarak Prof. Dr. Fuat Sezgin"*, (Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları, 2019), 583-597.

⁶ Fazlur Rahman, İslam ve Çağdaşlık, (*İslam Eğitimi Tarihinde Fikrî Bir Geleneğin Değişimi*) çev. Hayri Kırbaoğlu, (Ankara: Ankara Okulu 1990), 99.

kazandırmış olan bu form, aynı zamanda İslam düşüncesinin kaynağı ve yapısı hakkında da fikir verecek niteliktedir. Buna göre İslam düşüncesi, tarih zemininde gerçekleşen hadiselerle birlikte açığa çıkarak gelişen bir düşüncedir.

Günümüzde tarihselci eğilimin, vahyin yerel, kültürel ve tarihsel sebepler üzerine nazil olmasının üzerinde önemle durmaları dikkat çekmektedir. Bilindiği gibi onlar bu çabayı, Kur'an'ın genel anlamda tarihsel bir kitap olduğunu temellendirmek için harcamaktadırlar. Onlara göre, vahyin tarihsel sebeplerle nazil olması hem Kur'anî hitabın hem de dinin kural ve hükümleri olarak öğrenilen içeriğinin tarihsel olduğuna işaret etmektedir. Vahyin belirli bir tarihsel bağlama hitaben gönderilmesi yalnızca dilini değil, içeriğini de belirlemiştir. Söz gelimi eğer ilahi vahiy başka bir topluma indirilmiş olsaydı o takdirde diliyle birlikte, mahiyeti itibarıyla da hitap ettiği toplumsal gerçekliğe bağlı olarak şekillenmiş olan bambaşka bir içerikle karşılaşacaktık. Hitabın Arap toplumuna yönelmesi, birçok toplumsal düzenlemenin Arap örfü çerçevesinde form kazanmasına neden olmuştur. Bu nedenle somut dinî kuralları her toplum ve her dönem için geçerli evrensel ilkeler olarak kabul etmek mümkün değildir. Tarihsel ve örfî çözümleri bütün zamanlarda mevcut formlarıyla geçerli kılmaya çalışmak yerine, bu hükümlerin ardındaki evrensel mesajı esas alarak güncel ve gerçekçi formlar üretmek gerekmektedir. İslam'ın evrenselliği de ancak bu şekilde doğru biçimde anlaşılabilir.

Özellikle Kur'an'ın içeriğine ilişkin tarihselci iddiaların ilahiyat alanında tartışılmaya değer bulunması, meselenin akademik ciddiyetle ele alınması gereğini ortaya koymaktadır. Zira vahyin dilinin ve onun inzaline sebep gösterilen olayların tarihsel birer hadise olmaları, onun içeriğinin tarihselliğine referans olup olmayacağı sorusunu ortaya çıkarmaktadır. Bu sorunun makul bir cevabını aramak Kur'an-tarih ilişkisi bakımından önemlidir. Bu nedenle Kur'an'ın tarihsel sebepler üzerine nazil olduğu konusu üzerinde durmak gerekmektedir. Önce şu soru sorulmalıdır: Kur'an ayetlerinin her biri gerçekten belirli tarihî sebepler üzerine mi vahyedilmiştir? Akabinde de "Nüzûl döneminde 'sebepler' terimiyle ifade edilen anlam, günümüz dilindeki karşılığıyla örtüşmekte midir?" sorusunu sormak gerekir.

Kur'an'ın inzal süreci incelendiğinde, ilk ayetlerinin doğrudan Hz. Peygamber'e özel bir sebep olmaksızın indirildiği; ancak sonraki ayet ve sûrelerin, belirli özel ya da genel sebepler üzerine nazil olduğu görülmektedir.⁷ Hz. Peygamber'e indirilen ilk ayetler, onun peygamber olarak seçildiğini bildiren ve onu özel olarak görevine hazırlayan ayetler olarak düşünülebilir. Aslında inzaldeki temel sebep, Allah'ın tarihe müdahale etmeyi dilemiş olmasıdır. Ayrıca vahyin inmeye başladığı zaman ve mekândaki mevcut şartlar ile Hz. Peygamber'in hem hakikat arayışı hem de insanları içine düştükleri sapkın hayat tarzından kurtarma düşüncesi de bu başlangıç için bir sebep olarak kabul edilebilir. Diğer taraftan, ilahi müdahaleyi ortaya çıkaran tüm sebeplerin de bu dilemenin bir sonucu olduğu söylenebilir. Ancak tebliğ süreci

⁷ Kur'an ayetlerinin bir kısmının nüzûl sebebinin bulunduğu, diğerlerininse sebebe bağlı olmaksızın ibtidâen vahyedildiği genel kabuldür. Ayrıca tefsirde sebeb-i nüzûl rivayetleri konusunda güvenilirlik dereceleri, tefsirde temel dayanak kabul edilmelerinin doğuracağı problemler, aynı ayet hakkında ihtilaflı nakiller, rivayetteki sebebin kişisel yoruma dayanma ihtimali gibi birçok başka problem de mevcuttur. Bu problemler sebebi tam teşhis etmeyi zorlaştırmakta, bazen de imkânsız kılmaktadır. Daha geniş bilgi için bk. Mustafa Cihad Bakkal, "Mâtürîdî'nin İbtidâen Nüzûl Anlayışı", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/41 (2018), 62-71; Muhammed İsa Yüksek, "Tefsirde Sebebi Nüzûlün Bağlayıcılığı ve İşlevi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/34 (Aralık 2018), 407-438; İrfan Kara, "Kur'an'ın Ezeliliği Bağlamında Sebebi Nüzûle Dair Çağdaş Değerlendirmeler", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 55 (Haziran 2021), 17-37; Orhan Güvel, "Sebebi Nüzûle Yetinmenin Ayetlerin Nesnel Anlamlarını Tespitte Yol Açtığı Sorunlar: Hucurât 49/12. Âyeti Örneği", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (Mart 2025), 72-92.

başladıktan sonra bazı ayetlerin, belirli olaylar üzerine veya dolayımında indirildiği açıktır. Böyle olduğu için de “sebeb” kelimesinin anlamı ve içeriği önem taşır. Zira bu kelimenin Türkçedeki kullanımı, deterministik bir anlamı çağrıştırmaktadır. Buna göre gerçekleşen tarihsel bir olay sebep, bunun üzerine ayetin indirilmesi ve konusu ise sonuç olarak görülür. Böyle bir anlayışa göre, ilgili hadise yaşanmamış olsaydı ayet de nazil olmayacaktı; çünkü ayetin inişini zorunlu kılan unsur, bu olaydır. Peki, kaynaklarımızda “sebeb” olarak geçen kavram sadece bu şekilde mi anlaşılmalıdır? Ayrıca eğer söz konusu olay gerçekleşmemiş olsaydı, hakikaten ayet nazil olmayacak mıydı?

Tefsir âlimlerinin *sebeb* kelimesine yükledikleri anlama bakılacak olursa aslında bu kelimenin Türkçedeki anlamıyla örtüşmediği görülecektir. Zira daha baştan itibaren bu kelime, nüzûlün gerçek vesileleri olan hadiseler ve bunun yanı sıra, bir ayetin nasıl bir konuya ilişkin olduğu manasında da kullanılmıştır. Bu sebeple tefsir ilminde nüzûl sebepleri iki kısma ayrılırlar: (i) ayetin inmesine vesile olan gerçek sebepler ve (ii) bir ayetin manasıyla ilgili olan sebepler. Nitekim ilk nesiller, bu anlayışa uygun olarak Hz. Peygamber’in vefatından sonra gerçekleşen bir hadiseyi dahi bir ayetin sebep-i nüzûlü saymışlardır. Söz gelimi Hz. Ebu Bekir zamanında baş gösteren irtidat olaylarının Maide suresinin 54. ayetinin sebep-i nüzûlü diye gösterilmesi ve bunun sebebin gecikmesi (taahhuru’s-sebeb) olarak değerlendirilmesi böyle bir örnektir.⁸ Çünkü sebep kelimesinin etimolojisinde daha baskın olan yön, onun vesile, dolayım ve akrabalık nedeniyle yakın ilişki manasında olmasıdır.

Kelimenin semantik alanı düşünüldüğünde, aslında anlamı bakımından sebep kelimesinin determinizmi hatıra getiren çağrışımlardan uzak olduğu anlaşılır. Çünkü Arapçada sebep, kendisiyle bir şeye ulaşılan her vasıtaya denilmektedir. Bu vasıtalar bir ip olabileceği gibi akıl veya bir metot da olabilir. Nitekim Kur’an’da da bu kelime, esasen bu manada kullanılmıştır.⁹ Bu bakımdan “esbab-ı nüzûl” diye isimlendirilen hadiseleri, ayetlerin inmelerinin gerçek sebepleri yerine *vesileleri* olarak görmek daha doğrudur. Hatta bunları, daha ziyade *ayetin manasına götüren vesileler* şeklinde anlamak da uygundur. Çünkü eğer vahyin inzali mutlak manada sebeplere bağlı olsaydı o zaman 23 yıllık risâlet boyunca gerçekleşen sayılamayacak kadar olay, ortaya çıkan sorun ve Hz. Peygambere sorulan soru üzerine, kestirilmesi mümkün olmayacak kadar ayetin inmesi gerekirdi. Hâlbuki böylesi her bir durum için vahyin inzal edilmediği bilinmektedir. Anlaşılan o ki Yüce Allah, ümmetin oluşum süreci içerisinde meydana gelen hadiselerden iletme istediği mesajlarına bağlam teşkil edecek bazı örnekler seçerek vahyini inzal etmiştir. Bu açıdan bakıldığında, sebep-i nüzûl diye tabir edilen olayların vahyi belirlemediği açıktır. Zira bu olaylar, adeta peygamber kıssalarından seçilen kesitler ve bir mesajın daha iyi idrak edilmesini sağlayan Kur’an’daki darb-ı meseller gibidir. Gerek kıssalardan seçilen kesitler gerekse söz konusu darb-ı meseller ise vahyin inzalinin zorunlu kılan hadiseler olmayıp, *mesajı taşıyan araçlar* mesabesinde. İşte bunun gibi, risaleti döneminde üzerine ayetlerin nazil olduğu olaylar da gerçekte Hz. Peygamber’in kıssasından yapılan seçkiler olup ayetlerin inmelerini zorunlu kılan veya gerektiren sebepler değildir. Zira onun risâletinin tarihi, aynı zamanda onun kıssasıdır. İşte bu ve benzeri nedenlerle olmalı ki tefsir âlimleri, kendileri vesilesiyle ayetin nazil olduğu

⁸ Celaluddin es-Suyûtî, el-İtkan fî ulûmi’l-Kur’an, thk. Şuayb el-Arnaut, (Beyrut: Muessesetu’r-Risaleti Nâşirûn, 2008), 1/86-87.

⁹ Râgıp el-İsfahânî, el-Müfredat fî Garibi’l-Kur’an, (Mekke: Mektebetu Nezar Mustafa el-Bâzî, ts.), 291.

gerçek hadiseler yanında, ayetin lafzı ile anlamsal ilişki kurdukları her türlü hadiseye de ayetin “nüzûl sebebi” demişlerdir.

Sonuç olarak *sebepe* kelimesinin *vesile* ve *amaca ulaştırıcı metod* anlamı esas alınacak olursa ayetin inzalinin, zorunlu olarak nüzûl sebebi diye kayda geçen olaylar nedeniyle gerçekleşmediği anlaşılır. Zaten tarihsel veriler de bunu göstermektedir. Ayetlerin inzalinin bu olayların zorunlu bir sonucu şeklinde okumak yerine, Hz. Peygamber’in model bir ümmet inşa etme ameliyesi sürecinde meydana gelen olaylardan dilediği bazı olayları seçerek o bağlamlar üzerine sözünü söylemesi şeklinde okumak daha anlamlıdır. Ayrıca bunu Allah’ın ayetlerini bizzat kendisinin uygun görerek seçtiği bazı vesileler üzerine indirmesi, sözünü uygun tarihsel bir bağlam üzerine söylemesi şeklinde okumak olguyla da daha mutabıktır. Esbab-ı nüzûl meselesini böyle okumak, ilahi planlama ile tarihsel beşer gerçeği arasındaki denge açısından da daha sağlıklı ve tutarlı görünmektedir. Bu durumda vahyin metafiziksel boyutu yanında verili beşerî gerçeklik de gözetilmiş olmaktadır. Çünkü bu ilahi planlama, tarih içerisindeki insan ve toplum için yapılmıştır.

O halde burada şu soruyu sormak uygun olur: Acaba Yüce Allah neden vahyini ancak bazı vesileler itihaz ederek indirdi? Bu önemli soruya en az dört belirgin hikmetle cevap vermek mümkündür. Bunlardan ilk ikisi, doğrudan Hz. Peygamber dönemiyle ilişkilidir: İlki, Kur’an’ın Hz. Peygamber’in model bir ümmet inşa sürecinde bir yandan ona karşılaştığı sorunları çözme yolunu göstermesi, aynı zamanda destek olması, yol göstermesi, vizyon kazandırması, strateji öğretmesi ve İslam ümmetinin temellerini somut bağlamlar üzerinden vazetmesidir. İkincisi ise Kur’an’ın, bir yandan muhatap topluma günlük dilleriyle seslenirken diğer yandan da bu dil üzerinden değer katarak mevcut dilin sınırlarını aşmaları ve yeni ufuklara yönelmeleri için onları hazırlamasıdır. Çünkü bu toplumun yeni bir dünyaya taşınabilmesi, ancak onların geleneklerinin dikkate alınması ve onlara kendi dilleriyle hitap edilmesi suretiyle mümkün olabilirdi.

Diğer iki hikmet ise daha genel niteliklidir. Bunlardan birincisi, sonraki Müslüman nesillere yeni bir inşa süreci için örnek bir model sunulması ve bu süreçte karşılaşılan sorunların nasıl aşılabileceğinin somut örneklerle modellenmesidir. Burada modelleme tabiri ile kastedilen, Müslümanlara bir vizyon kazandırılmasıdır. Yoksa bu modelin sonraki bütün uygulamalarda anakronik biçimde birebir taklit edilmesi değildir. Bu bakımdan tarihselcilerin İslam risâletini örnek bir model olarak değerlendirmeleri, ilk bakışta isabetli görünse de aslında tartışmaya açık niteliktedir. Çünkü onların nazarında bu örneklik, içeriği raslantısal olaylarla gelişen bir modeldir. Oysa bu sürecin basitçe kendiliğinden gelişmiş bir model olduğunu söylemek mümkün değildir. Bilakis tarihsel olgu, son risâletle tarihe müdahale etmeyi irade eden ilahi gücün, bu müdahalenin ilahi bir plan dâhilinde adım adım yürütülmesini murat ettiğini göstermektedir.

Genele yönelik ikinci hikmet ise ayet ve sûrelerin günlük hadiseler, müşahhas olaylar ve muayyen şahıslar vesilesiyle bir bağlama kavuşturulmasıdır. Kur’an’ın gerek genelde gerekse sûre ve ayetler özelinde bir bağlama kavuşturulmuş olması, onu amaç dışı istihdamlardan koruyacak en önemli husustur. Şöyle ki; ayetlere ilişkin bağlamların tespiti yorumcuya nesnel anlama imkânı vermese de onun bilgisine sahip olmak okuyucuya ayetlerin anlamlarını daha iyi idrak etme imkânı tanır. Diğer taraftan bağlam bilgisi, ayetlerin farklı nedenlerle ilgisiz manalara çekilmemesi veya istismar edilmemesi için her zaman hesabın başköşesinde bulundurulması gereken bir bilgidir. Bu yönüyle bağlam, ayetleri şaz yorumlardan koruyacak bir kalkan mesabesinde. Şüphesiz ki vahyin böyle bir tarzda indirilmesinde bilemediğimiz

daha birçok hikmet de vardır. Anacak arz etmeye çalıştığımız bu birkaç nokta dahi vahyin tenzil keyfiyetinin ince hikmetlere göre planlandığını ortaya koyacak niteliktedir.

İslam düşüncesinin ana kaynağı olan vahyin tenzil keyfiyetine ilişkin bu girişten sonra, şimdi bu temellerin nasıl özellikten genelliğe, bölgesellikten yerelliğe oradan da küreselliğe doğru açıldığına bakabiliriz.

3. İslam Düşüncesinin Yerelden Küresele Dönüştürülmesi

Hz. Peygamber, vahyi aldığı andan itibaren ilahi prensipleri içeren ayetlerin insanlığa o dönemde nasıl rehberlik edeceğini hem sözlü hem de fiili açıklamalarıyla ortaya koymaktaydı. Ayrıca, vahyin gelecek zamanlarda da insanlığa nasıl rehberlik edeceğini göstermekle kalmayıp tefsir disiplini bağlamında tevilin, fıkıh alanında ise özellikle içtihat yönteminin usul niteliğindeki çerçevesini aşama aşama inşa etmekteydi. Nitekim bu temel, tefsir geleneğinde “*Muteber olan nassın umumî olmasıdır; sebebin hususiliğine itibar edilmez.*” İlkesiyle, fıkıh geleneğinde ise “*Sebebin hususi olması hükmün umum olmasına engel değildir.*” prensibiyle ifade edilmiştir.

İlgili verilere bakıldığında Hz. Peygamber’in yapılan inşa faaliyetini kendi inisiyatifinden çok, ilahi yönlendirmelerle gerçekleştirdiği görülmektedir. Aynı veriler, temellerini attığı tevil ve içtihat uygulamalarının da şahsi tasarrufundan öte daha ziyade ilahi kaynaklı olduğunu göstermektedir. Bu uygulamalar arasında mükemmel bir uyum ve tutarlılığın bulunması ve sistematik bir yöneme dayanmaları dikkat çekicidir. İleride örneklerle gösterileceği üzere Hz. Peygamber, bir hadise meydana gelmeden önce nazil olan bir ayetin yeni ve farklı bir tevilini gösterdiğinde nasıl bir yöntem uygulamışsa, başka bir hadisenin daha önce nazil olan bir ayetin yeni bir tevilini olduğunu gösterdiğinde de aynı yöntemi uygulamıştır. Kaynaklarımızda Hz. Peygamber’in risâlet süresi içerisinde ortaya çıkan birçok olay veya olgunun daha önce nazil olan ayetlerin yeni tevilleri olduklarını gösterdiğine ilişkin çok sayıda örnek bulunmaktadır.

İlgili örneklerle geçmeden önce burada *tevil* kavramıyla bir ayetin veya sözün, olgular dünyasında çoğu zaman sonradan ortaya çıkan ve onun karşılığı olan bir hadiseyle irtibatlandırılması çabasını kastettiğimizi ifade etmeliyiz. Buna göre tevil, ayetteki sözün, olgular dünyasında mevcut bulunan veya daha sonraki bir zamanda meydana gelmesi mümkün olan karşılığı ile o sözle haber verilen hakikatin ve âkibetinin ortaya çıkmasıdır. Örneğin Hz. Peygamber, bazı müşriklerin pratikleri hakkında nazil olan Maûn sûresindeki *sâbûn* kelimesinin tevilini olarak, bir seferinde Müslümanların içine gizlenmiş münafıkları, başka bir seferinde ise namazda tembellik göstererek vaktini geciktiren veya geçiren Müslümanları zikretmiştir.¹⁰ Başka bir örnekte ise Mekke döneminde nazil olan İnsan sûresinin 8. ayetinde kendilerinden bahsedilen esirlerin ve *esir* kelimesiyle ifade edilen sözün yeni tevillerini göstermesidir. Hz. Peygamber, Medine döneminde bu kelimenin güncel tevilleri/karşılıkları olarak mahpusları, köleleri, borçluları ve zevceleri saymıştır.¹¹ Hâlbuki bu olguların hiç olmazsa bir kısmı, ayetin nazil olmasından çok sonraları ortaya çıkmıştır. Burada Hz. Peygamber, ayette geçen esir kelimesi ve bu kapsama girmesi mümkün olan diğer

¹⁰ Bk. Şevket Kotan, Maûn Sûresi Özelinde Bir Kur’ân Hermenötiği Denemesi, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 26/2 (Aralık 2022), 803—822.

¹¹ Fahrüddin er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr: Mefâtihu'l-gayb*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 30/245.

bazı insan grupları arasında irtibat kurarak bunların da kelimenin kapsamı alanına girdiğini söyleyerek bunu ayetin yeni/başka bir tevili olarak göstermiştir.

Hız. Peygamber, bu örneklerde ayetle onun yeni tevili olan hadise arasındaki irtibatı kurarken aynı zamanda bir nevi içtihat da bulunmuştur. Birinci örnekte, Müşrikler hakkında inen bir ayetin şümûlüne, Medine şartlarında birer olgu olarak ortaya çıkan münafıklar ve namazda tembellik gösteren Müslümanları da alarak ayetin anlam alanını genişletmiştir. Böylece bu ayetin başka sınıfları da kapsadığını ve bunların ayetin yeni/farklı tevilleri olduğunu göstermiştir. İkinci örnekte de durum benzerdir. Anlaşıldığı kadarıyla 8. ayet, Mekke’de bulunan esirler, miskinler ve yetimlere hüsnü muamelede bulunan Müslümanları överek onurlandırmak ve bu durumdaki kimselere yardımda bulunmalarını teşvik etmek için indirilmiştir. Fakat onun, daha sonra ayetin yeni tevillerini gösterdiğini ve bu uygulamayla anlam alanını genişlettiğini görmekteyiz.¹² Hız. Peygamberin benzer şekilde davranarak gösterdiği bu türden tevilleri konu edinen bazı ilmi çalışmalarda geçen örneklerde de onun aynı şekilde davrandığını görmekteyiz.¹³

Kaynaklarımızda değişen zaman ve şartlarda ayetlerin yeni tevillerinin gösterilerek kapsama alanlarının genişletildiğine dair çok fazla örnek vardır. Bu örneklerde Hız. Peygamber, sahabe ve tabiûn tarafından aynı ayete önce Mekke dönemi şartlarına uyan, sonra Medine dönemi koşullarını dikkate alan yeni ilave anlamlar verildiğini görmekteyiz. Mesela A’lâ sûresinde geçen *tezekkâ*¹⁴ lafzı, önce şirkten arınıp Hız. Peygamber’in Allah’ın gönderilen elçisi olduğunu kabul etmek, sonra fitır sadakası, bayram namazı, zekat gibi arındırıcı ibadetleri yerine getirmek şeklinde anlamlandırılmıştır.¹⁵ Mekke’de Müslümanlara işkencenin arttığı bir dönemde inen Burûc sûresinin 3. ayetindeki *şâhid* ve *meşhûd* lafızlarıyla ilk olarak şahit olan Allah, şahit olunansa insan ya da kıyamet günü veya o gün yaşananlar; daha sonraysa bu anlama, Cuma ve Arefe günü de ilave edilmiştir.¹⁶ Rivayete göre As b. Vâil, Hız. Peygamber’e ardından soyunu devam ettirecek bir oğlu olmadığı için küçümseyip *ebter* dediğinde, “*Biz sana kevseri verdik*” ayeti indirilmiştir. Bu ayetle Allah tarafından onun şanı yüceltilmiş, dünyada ve ahirette kendisine çokça hayır verileceği vaad edilmiştir. Ardından gelen *venhar* emri ise bu nimetlere şükretmek için önce namaz kıl ya da ellerini göğüs hizasında kaldır manasında iken, sonra buna kurban kes manası da ilave edilmiştir.¹⁷

Hız. Peygamber’in, yeni bir olayla karşılaştığında veya kendisine yeni bir durumla ilgili bir soru sorulduğunda buna farklı şekillerde karşılık verdiği görülmektedir. Böyle durumlarda ya o an indirilen bir vahyi bildirmekte ya bu sorunu daha önce nazil olan bir ayetin şümûlüne dâhil etmekte veya kendisine ait içtihadî bir açıklama yapmaktaydı. Birinci şıkkı ayrı tuttuğumuzda diğer iki şıktaki çözüm şeklinin, ayetlerin güncel olaylara yönelik yeni tevillerini gösterme şeklindeki bir içtihadı dayandığı açıktır. Sorunu daha önce nazil olan bir

¹² Bk. Şevket Kotan, “İnsan Sûresi Bağlamında Rivâyet İhtilafları: Hız. Peygamber’in Tebyin Sünneti Ekseninde Bir Çözüm Teklifi”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 23/1 (Mart 2023), 367-397.

¹³ Bk. Vedat Yetkin, “Tefsir Kaidelerinin Rivâyet İhtilaflarını Çözümlemedeki Yeterlilik Problemi”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (Nisan 2025), 1-29.

¹⁴ el- A’lâ 87/14-15.

¹⁵ Abdurrahmân b. Muhammed İbn Ebi Hâtim, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘azîm*, thk. Es’ad Muhammed Tayyib (Mekke-Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1997), 10/3417-3418.

¹⁶ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu’l-beyân an te’vili âyi’l-Kur’ân*, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî, (Kahire: Dâru Hicr, 2001), 24/333-335.

¹⁷ İbn Ebi Hâtim, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘azîm*, 10/3470-3471; Vedat Yetkin, “Tefsir Kaidelerinin Rivâyet Kaynaklı Tefsir İhtilaflarını Çözümlemedeki Yeterlilik Problemi”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 9/1 (Nisan 2025), 7-20.

ayetle çözdüğünde, bazen arkasından bu ayeti de okuyor bazen de söz konusu ayete dair telmihte bulunuyordu. Üçüncü şıkta ise bir veya birden fazla ayete dayanarak tefsir yapıp içtihatla bulunmaktaydı.

Hız. Peygamber'in ilk iki çözüm yönteminde de vahiy meleği ile irtibat halinde olduğuna ilişkin birçok rivayet vardır.¹⁸ Çünkü çözüm gerektiren bir sorunla karşılaştığında veya kendisine bir soru sorulduğunda çok zaman sessizliğe bürünmekte, durup vahiy beklemekteydi. Sonra da biraz önce geçtiği gibi ya yeni vahyedilen bir ayetle gelen açıklamayı bildiriyordu ya da daha önce nazil olan bir ayeti okuyor veya ona göndermede bulunuyordu.¹⁹ Bir hadis irat etmek suretiyle sorulan bir soruya cevap vererek söz konusu sorunu görünürde kendi inisiyatifıyla çözmek şeklindeki üçüncü şıkta gelince, bu durumda onun melekle ne kadar irtibatlı olduğu açık değildir. Fakat bu iki durumda da daha önce nazil olan ayetlerin tevillerini gösterdiği açıktır. Nitekim müfessirler, bir ayeti tefsir ederlerken Hız. Peygamber'in o ayetin tefsiri sadedinde yaptığı açıklama dışında konuyla alakalı bulduklarında, başka bağlamlarda irat edilen hadisleri de tefsirde temel veriler olarak kullanmışlardır.

Hız. Peygamber'in tebyin yönteminin/sünnetinin örnekleri olan bu uygulamaları, bir taraftan ayetin anlam alanını genişletiyor, diğer taraftan da ayeti, ilk seferindeki bir hadise vesilesiyle indirilmiş ve böylece artık tarihselleşerek fonksiyonu bitmiş bir durumdan çıkarıyordu. O bu uygulamalarıyla ayetleri sürekli güncel hadiselerle ilişkilendirerek her bağlamda yeniden iniyormuşçasına hayata döndürmekte ve canlı kalmasını sağlamaktaydı. Diğer taraftan arkadaşlarına, bilgi düzeyinden bilinç düzeyine yükselmenin örnekliğini sunmaktaydı. Nitekim *Dırar Mescidi* olayı bağlamında inen ayette, “*takva temeli üzerine kurulan beyt*” tabiriyle Kubâ mescidinin kastedildiği tarihen sabitken, Hız. Peygamber bunun bir tevilinin/karşılığının da Medine mescidi olduğunu bildirmiştir. Bu örnekler, Kur'an'ın anlamının dünyadaki hadiseler üzerinden açığa çıktığının Hız. Peygamber tarafından gösterilen örnekleri olarak da anlaşılabilir.

O aynı zamanda, Mescid-i Nebevî'nin inşası sırasında bizzat çalışmış, tuğlaları yerleştirirken yanındaki ashâbla birlikte, “Allah'ım! Asıl hayır, ahiret hayırdır. Ensar ve Muhacirlere mağfiret eyle!” sözlerini tekrarlayanın öncülüğünü yapmıştır.²⁰ Bir mescidi takva üzere kurmanın yalnızca taş ve harçla değil, dua, kardeşlik ve Allah'a yönelmiş bir kalple mümkün olduğunu da fiilen örneklendirmiştir. Böylece sahabe, ayetle Medine'deki, hatta yeryüzünde Allah'ın rızası gözetilerek kurulan bütün mescitlerin kastedildiğini anlamaya başlamışlardır.²¹ Takdir edileceği gibi bu durum, yeni bir zihniyetin inşası faaliyetinde, muhatapların zihinsel düzeyde bilgiden bilince hicret ettirilmesi manasına gelmektedir. İşte vahyin inişine ve gelişmelere göre ayetlerin anlam alanlarının nasıl genişletildiğine dair verilen

¹⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 10/643-644, İmâduddîn Ebû'l-Fidâ İsmâil ed-Dımaşkî İbn Kesir. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed vd., (Kahire: Müessesetu Kurtuba, 2000), 13/17.

¹⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 8/383; Ebû İsa Muhammed et-Tirmizî, *Sünen*, thk. İbrahim Utve Avd, (Kahire: Mustafa el-Babî el-Halebi, 1975), “Tefsir” 33 (No: 3197).

²⁰ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybanî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâut, Âdil Müşşid vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 19/217 (No: 12178); 20/141 (No: 12722); Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sabîh*, thk. Muhammed Zühayr (Beyrut: Dâru Tavki'n-necât, 2001), “Salât” 63 (No:428); Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî Müslim, *el-Câmi'u's-sabîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1956), “Salât” 9.

²¹ Abdurrahmân b. el-Kemâl Celâduddîn es-Suyûtî, *ed-Durrûl-mensûr fi't-tefsîri'l-me'sûr*, (Beyrut: Dâru'l-fikr, 2011), 7/526-527.

bu örnekler, İslam düşüncesinin, kendini yenileme kapasitesini ve gelişme yeteneğini kendi bünyesinde barındırdığını ortaya koyan örneklerdir. Hz. Peygamber, bu uygulamalarıyla bir tebyin modeli olan bir sünneti miras bırakmış ve bununla aynı zamanda ümmetine İslam düşüncesinin gelişmesini sağlayacak meşruiyet zeminini kurarak yöntemini göstermiştir.

Buraya kadar, İslam düşüncesinin kaynağı olan vahyin tarihsel tezahür biçimi ve bu vahiy bilgisinden nasıl yararlanılacağına dair Nebvî sünnetten bazı örnekler verilmiş olduk. Şimdi ise İslam düşüncesini tarihsellik bağlamında nasıl değerlendirebileceği konusunu ele alacağız.

4. Tarihsellik Bağlamında İslam Düşüncesi

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, İslam düşüncesinin üzerinde durulması gereken en dikkat çekici noktası, metafiziksel ve tarihsel şeklinde iki boyuta sahip bir düşünce sistemi olmasıdır. Bu boyutlar arasında önemi daha fazla olansa kuşkusuz metafizik bir temele dayanmasıdır. İslam'ın metafizik temele dayanması, onun düşünceden önce gelen ve onu şekillendiren bir inanç sistemi olduğu manasına gelmektedir. Hâlbuki metafizik temelli inanç ile akla dayanan düşüncenin bir arada bulunması paradoksalıdır. Çünkü bunlardan her biri farklı varlık alanlarına aittir. Diğer hususiyeti ise onun tarih içerisinde tezahür eden tarihsel bir düşünce olmasıdır. Onun bu tarihsel tabiatı ise iki temele dayanmaktadır. Bunlardan ilki, vahyin tarihin bir kesitinde tarihsel hadiseler bağlamında kendisini açmış olmasıdır. Kur'an'ın bütün insanlığa ve tüm zamanlara hitap ettiğini bildirmekle birlikte somut bir mekân ve olay bağlamında ortaya çıkışı, İslam düşüncesinin tarihî niteliğine de işaret etmektedir. Onun bu niteliği, insanın zamansal ve toplumsal bir varlık oluşuyla bağlantılıdır. Bu yönüyle İslam düşüncesi belirli bir tarihsel zemin üzerinde şekillenmiş, yaşanan gerçekliklerle yüzleşmiş ve evrensel boyutunu bu temel üzerine inşa etmiş olan bir düşüncedir. Başka bir ifadeyle İslam düşüncesi, evrenselliğini yerel ve tarihî unsurların üzerinde yükseltmek suretiyle var oluşunu gerçekleştiren bir düşüncedir.

Yeri gelmişken burada evrensellik kelimesinin felsefi anlamıyla kullanılmadığını belirtmeliyiz. Çünkü felsefi anlamıyla evrensellik teorisi, Kur'an'la bir arada düşünülmeyecek farklı anlam içeriklerini ima eder.²² Diğer taraftan tarihselci söylemde de bu kelime, nassı dogmatik ve Orta Çağ Arabistan'ındaki bir toplumu yönetme anlayışının her zaman ve koşulda geçerli olabileceğini düşünen çağ dışı bir Müslüman tipinin düşünce yapısını resmetmek için kullanılan bir kelimedir.²³ Başka bir deyişle bu kelime, İmam Şafii'den itibaren sistemleşerek adeta resmileşmiş olduğu ileri sürülen ve bütün ümmetin İslam perspektifi haline gelmiş olan geleneksel anlayışı resmetmek, daha çok da itibardan düşürmek için kullanılan bir kelimedir. Bu tabirle tarihselci perspektife sahip olmayan Müslümanlar, tarih bilincinden yoksun evrenselciler olarak vasıflandırılmaktadır. Kendisine yüklenen olumsuz anlama rağmen İslam hakkında evrensellik tabirini kullanmamızın nedeni, Kur'an'ın tarihselliği tartışmalarından bağımsız olarak, Müslümanların bu kavramla anladıkları ve kastettikleri anlamdır.

Müslümanların evrensellik teriminden anladıkları, Kur'an hitabının her dönemde ve tüm insanlığa yönelik olmasıdır. Nitekim tarihsellik tartışmalarından çok önce Müslümanlar, Kur'an'ın kıyame kadar bütün insanlığa seslenen bir hitap olduğunu ifade etmek üzere *cibanşümül* kavramını kullanmışlardır. Günümüzde evrensellik teriminin bu

²² Özlem, Doğan, Evrenselcilik Mitosu ve Sosyal Bilimler, *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek Sempozyumu* (İstanbul: Metis Yay., 1998), 53-54.

²³ Şevket Kotan, *Bir Müslüman Kur'an ve Tarihsellik'e Nasıl Bakmalı?*, İstanbul, Beyan Yay., 2021, 19-20.

anlamda benimsenmesi ise yalnızca günlük dildeki yaygın kullanımla sınırlı kalmayıp aynı zamanda tarihsellik tartışmaları bağlamında Fazlur Rahman ve benzeri tarihselci teorisyenlerin, Kur'an'ın tarihsel formlar ve evrensel mesajlar içerdiği yönündeki tezlerine dayanmaktadır. Ne var ki tarihselcilerin ileri sürdüğü biçimiyle Kur'an'ın tarihselliği fikrini doğru bulmayan Müslümanlar, bu yaklaşıma itiraz etmek amacıyla evrensellik kavramını hitabın genelliği anlamında kullanmaktadırlar. Oysa İslami ilimler geleneğinde bu anlamı karşılamak için esasen *umum* terimi tercih edilmiştir. Ancak bu terim, günümüzde bu anlamın yeterince açık biçimde aktarılmasını sağlamamaktadır. Buna ek olarak, cihanşümül veya âlemşümül anlamında evrensellik terimi, ilahiyat akademisinde de yaygın biçimde kullanılmaktadır. Sonuçta, dilin tabiatı gereği bir kelimenin zaman içinde farklı kültürlerdeki ilk anlamını aşarak yeni kullanımlara açılması veya bu yönde bir eğilimin doğması olağandır. Bugünkü duruma bakıldığında, evrensellik teriminin kullanımı bir zorunluluk olmasa da bahsedilen manada kullanılması sakıncalı da değildir.

İslam düşüncesini dogmatik bir yapıya hapsedilmekten alıkoyan özelliklerinden birisi de ideal olan ile vaki olan arasında bir mesafe olabileceğini kabul etmesi, yani bir miktar esnek oluşudur. Bu esnekliğin alt sınırı belirlenerek ideal olanın tamamen deforme olmasının önüne geçilmiştir. Mesela kötülüğe iyilikle karşılık verilmesi İslam ahlakının üst sınırı, ideal hedefidir. İnsan doğası, bireyin bu seviyeye ulaşmasını zorlaştırır. İnsani ilişkilerde, kötülüğe iyilikle karşılık verme tutumunu sergilemek, mümkünse de kolay değildir. Bir kötülüğe, kendi mislinden fazlasıyla karşılık vermek ise yasaklanmıştır. İslam'ın kötülüğe verilebilecek karşılık için koyduğu alt sınırın misilleme olması, onun insan doğasına uygun esnek yapısının ahlak alanındaki örneklerindendir.²⁴ Hz. Peygamber'in uygulamalarında İslam'ın tarih içindeki insan doğasını esas alan esnek yapısının farklı alanlarda birçok örneği bulunmaktadır.²⁵

İslam düşüncesinin bir diğer temel dayanağı, Hz. Peygamber'in şekillendirdiği sünnette izlendiği gibi, gelişimini ve açılımını metinden tarihe değil, tarihten metne yönelen bir hareketle gerçekleştirmesidir. Sabit ilahi lafızlarda gizli bulunan manaların, tarihten taşınan ışıqla yeniden açığa çıkması ve bu sayede daha önce fark edilemeyen yeni anlamların keşfedilmesidir. Başka bir ifadeyle Hz. Peygamber'in örneklediği İslam düşüncesi; vahiydeki hakikatin, tarihsel olaylar ve tecrübelerle aydınlanarak yeni boyutlarını ortaya koyması yoluyla sürekli genişlemesi ve bu yolla gelişen bir yapıya sahip olmasıdır. Bu özelliği, İslam düşüncesine insana dair, insan tabiatına uygun ve gerçekçi bir düşünce olma imkânı tanımaktadır. Bu nedenle İslam düşüncesi, spekülâtif bir sistem değildir. Tarihsel zeminde ortaya çıkmış, gerçekçi bir düşünce biçimidir.

Yukarıda değinildiği gibi, vahye dayalı İslam düşüncesinin dünyaya açılırken tarihsel bir mahiyet olarak açılması ne kadar önemliyse, açılımını tarihsel gelişmeler üzerinden yapması da o kadar önemlidir. Onun bu tarafı mütemadiyen gelişme, genişleme ve yenilenme kabiliyetine işaret etmektedir. Bu bakımdan İslam düşüncesi tarih temeli üzerine kurulu, gelişimci ve her daim yenilikçi bir düşünce olma özelliğini taşımaktadır. İslam, vahiy temelli ve sabit naslarla şekillenen bir yapı olmakla birlikte esasen *fıkıh* merkezli bir sistemdir. Onun

²⁴ Sehâl Deniz Varlık, “Üstün Ahlakın Hedeflerini Belirleyen Kur'an ve Güzel Ahlakı Tamamlamak İçin Gönderilen Hz. Muhammed (as)”, *İslam ve Medeniyet Serisi: 4 Ahlâk* (İstanbul: Kitap Dünyası, 2024), 1/565-581.

²⁵ Buhârî, *Sahîb*, “Cenaiz” 45; Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünen*, thk. Abdulfettâh Ebu Gudde (Halep: Mektebetu'l-matbûâtü'l-İslâmiyye, 1986), “Cenaiz” 14.

fıkıh temelli yapısı, sabit naslara dayanmasına rağmen dogmalaşmasını engeller. Nitekim fıkıh olgusu, doğası gereği dogmaya ve dogma üreten din anlayışlarına karşı bir işleyişe işaret eder. Çünkü sözlük ve terim manasıyla fıkıh, dini düşünce ve ilkenin tarihsel gerçeklik içerisinden neşet edeceğini esas alan bir anlayışa tekabül etmektedir.

İslam düşüncesinin diğer bir hususiyeti de onun ilahi söz ile beşerî aklın çekim alanlarının orta yerinde, bu iki farklı kutbun gerilim noktasında teşekkül eden paradoksal bir düşünce olmasıdır. Gerilimin ortaya çıktığı nokta, tarihsel tezahürler üzerinde ilahi söz ile beşer aklının karşılıklı diyaloga geçtiği noktadır. Bu yönüyle İslam düşüncesi, tarih zemininde ilahi söz ile beşerî aklın sohbetinden teşekkül eden bir düşüncedir. Bu vasfıyla o, ne tam olarak ilâhî ne de tam olarak beşerî bir görünüme sahiptir. İkisinin diyalogundan ortaya çıkan, ikisinden de izler taşıyan üçüncü bir varlıktır. İşte İslam düşüncesinin dogmatik bir düşünce olmamasının teminatı da bu paradoksal yapısıdır. Çünkü her tarihsel tezahür yeni bir varlıktır. Her yeni varlık üzerine sohbet ise öncekinden farklı yeni bir sonucun neşet etmesine zemin hazırlar. Nitekim İslam düşüncesinin evrensel potansiyeli, fıkıh teriminin de ima ettiği gibi, onun ilahi kaynaklı, tarihsel, dogmatik olmayan ve sürekli yenilenmeye açık bir yapı oluşu üzerine inşa edilmiştir.

İslam düşüncesinin belki de en önemli hususiyeti ise bu düşüncenin kaynağı olan Kur'an'ın, kendisini insan düşüncesine konum tayin etme hakkına sahip bir otorite makamında görmesidir. Düşünceyi kendi zemininde konumlandırma iradesini göstermesi, İslam'ın kendi tabiatıyla yakın alakalıdır. Genelde ilahi dinlerde olduğu gibi İslam da tabiatı itibarıyla sırf akla dayalı olan düşünce tarafından konumlandırılmayı kabul etmez. Bu nedenle bir düşüncenin İslam düşüncesi vasfını kazanabilmesi ancak onun İslam zemininde teşekkül etmesiyle mümkündür.

Diğer taraftan düşüncenin tamamen din alanında konumlanması da bazı sorunları beraberinde getirmeye adaydır. Nitekim indiği toplumun konuştuğu günlük dilde nazil olmakla birlikte Kur'an, kendine özgü sembolik bir dil kullanmaktadır. Onun sembolik bir dil kullanmasının belki de en temel nedeni, kendi zemininde düşünceye alan açmasıdır. Çünkü ilahi kelama dayanması açısından din dili kendine has özgün bir yapıya sahiptir. Buna karşılık akla dayanan düşüncenin de kendine has bir dili vardır. Akla dayalı düşünce bu dünyada olanı anlamaya eğilimli iken gayb âlemine imanı esas alan Kur'an, öte dünyaya ait bir tasavvuru da önümüze koymaktadır. Dolayısıyla bu iki dilin gerilim halinde olması kaçınılmazdır.²⁶ Nitekim bu durum, tarih boyunca felsefi ve dini düşünce arasında sorunların çıkmasına neden olmuş; süreç içinde ise bu çatışmayı aşmak ve bu iki alanı uzlaştırmak amacıyla ciddi çabalar ortaya konmuştur. Mesela bu çabanın başlıca temsilcilerinden biri olan İbn Rüşt, (ö.520/1126) çalışmalarında Kur'an'ın lafzî manasını iptal etmeden felsefi düşüncenin nasıl mümkün olacağını sorgulamış ve bunun imkânının teorik temellerini kurmaya çalışmıştır.²⁷ Diğer bazı İslam filozoflarının ortaya koydukları felsefi yaklaşımlar ciddi dinî itirazlar ve tartışmalar doğurmuş olsa da onlar da bu çabanın ürünüdürler. Bu nedenle İslam felsefesi, din ile düşünce arasındaki ilişkiyi belirlemede kritik bir rol oynamaktadır.

²⁶ Bk. Burhanetin Tatar, *İslam Düşüncesinin Mahiyeti ve Özgünlüğü Üzerine*, https://www.youtube.com/watch?v=0_e11BXqUo4.

²⁷ Rawad Muhammed Mahmood Mahmood, *Kur'an'ın Felsefi Okunuşu: İbn-İ Rüşt Örneği*, Doktora Tezi, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022) 109-112.

Yeri gelmişken söylemek gerekir ki aklın egemenliği temelinde şekillenen tarihselci yaklaşım, İslam düşüncesinden ziyade “İslam hakkında bir düşünce” niteliğini taşır. Zira tarihselcilik, İslam tasavvuruna dair ileri sürdüğü önerilerle farkında olmasa da kendisini hem genel anlamda İslam’a hem de özelde Kur’an’a bir konum tayin etme makamına yerleştirmiştir. Hâlbuki yalnızca aklın hâkim olduğu bir zeminde şekillenen bir düşünce, İslam düşüncesi vasfı kazanamaz.

Kanaatimizce İslam düşüncesinin canlı bir organizma fonksiyonunu icra etmesi için modernist tarihselci perspektifi kaçınılmaz gören İslam modernizmi ve İslam tarihselciliğinin gözden kaçırdığı asıl noktalar işte bunlardır. Bu açıdan bakınca onların İslam düşüncesinin kendine has paradoksal yapısıyla böyle bir potansiyele sahip olduğunu yeterince takdir edememiş oldukları söylenebilir. Oysa ifade etmeye çalıştığımız gibi İslam düşüncesi, tasarımı itibarıyla daimî bir değişim içerisindeki tarihe müdahil olmak üzere tasarlanmış olması itibarıyla tarih ile diyalog içerisinde gelişen ve yenilenen özgün bir düşünce karakterindedir. Hz. Peygamberin örneklemelerinde görüldüğü gibi bu özgünlüğü ile bütün zaman ve şartlarda yaşanılabilir bir hayat modelini ikame etme potansiyeli taşımaktadır. Dolayısıyla da tarihselcilik ve benzeri ikame arayışlarına ihtiyaç duymaz.

Esasında Müslüman tarihselcilerin Kur’an’ın tarihselliği başlığı altında “sorun” diye gündeme taşıdığı konular, genel manada farklı yorum biçimlerinin ve özelde geniş anlamıyla fıkıhın (*tefakküh*) faaliyet alanına dâhildir. Nitekim yukarıda da belirtildiği gibi, ayetlerin tarihin bir kesitinde tarihsel hadiseler üzerine inzal edilmeleriyle açıklanan ilke veya hükümler, tarihin zeminine yerleştirilmiş; böylece ilahi söz, tarihsel süreçte somut bir olayla açığa çıkmıştır. Hz. Peygamber de risâlet vazifesinin bir cüzü olarak, bu tarihsel beyanın farklı bağlamlarda nasıl açılımlar kazanabileceğinin yöntemini ortaya koymuştur. Hz. Peygamber’den sonra ise bu ihtiyaç, tefsir, fıkıh, kelam ve İslam felsefesi gibi disiplinler tarafından farklı şekillerde ele alınarak karşılanmaya çalışılmıştır.

Müslümanların bu ihtiyacı tarih boyunca tecrübe yoluyla giderme becerisini sergilemiş olmaları, bunun her dönemde gerçekleştirilebileceğini göstermektedir. Eğer günümüzde bazı kimseler bunu mümkün görmüyorsa, o zaman bunun nedenleri üzerinde derinlemesine düşünülmelidir. Bunun için öncelikle kimi Müslümanları çağdaş dünyada bu ihtiyacın giderilemediği ve klasik yöntemlerle de giderilemeyeceği düşüncesine götüren tarihsel nedenler tespit edilerek tartışılmalıdır. Mevcut tarihsel koşullarda, ümmetin hayatını İslam’a göre düzenleyecek derinlikteki bir İslam düşüncesinin ortaya çıkabilmesi için bu konu, çok daha kapsamlı ele alınmalıdır. Ancak böyle bir zeminin inşasının önünde, başta siyasi olmak üzere sorun teşkil eden birçok engelin bulunduğu bilinmektedir. Doğrusu, bu sorunlar dikkate alınmaksızın geliştirilecek her düşünce büyük ölçüde mevcut statükoyu kuvvetlendirmekten öteye geçemeyecektir.

Şüphesiz bu sorunların en başında, genel mağlubiyetin ardından İslam ümmetinin kendine gelememiş olması ve İslam devletlerinin de halâ tam anlamıyla bağımsızlıklarını kazanamamış olmaları gelmektedir. Kabul etmek gerekir ki; düşünen zihinleri de dâhil, mağlubiyetin tarihsel yükünü taşıyan Müslümanların henüz bu travmayı aşarak İslam’ın asli unsurları üzerine sağlıklı düşünceler geliştirebilme seviyesine ulaşabildikleri söylenemez. Diğer taraftan İslam ahlâkı ve hukukuna dayalı bir sistemi uygulamayı talep edecek bir otorite de henüz yoktur. Kaldı ki, bugünkü müesses küresel sistemin egemenliği altındaki bir dünyada bunun ne kadar mümkün olabileceği de tartışılması gereken başka bir konudur. Söz

gelimi İslam'ın ribaya ilişkin hükmünün günümüz şartlarında uygulamaya geçirilmesinin pratik değerinin olup olmadığı konusu belirsizdir.

Bu durum dikkate alındığında tarihselcilerin, İslam'ın öngördüğü düzenin yürürlükte olduğu varsayımına dayanarak yargıda bulunmaları tutarlı değildir. Buradan hareketle de tarihsel bir perspektife sahip olmadığımız için İslam'ın aktüelliğini koruyamadığı varsayımı üzerine geliştirdikleri söylemlerin reel dünyada bir karşılığı yoktur. Dolayısıyla bir kurtuluş projesi olarak takdim edilen tarihselcilik, önemli meseleleri gündeme getirmesi²⁸ ve nihayetinde başlattıkları tartışmada tarih kavramına önemli bir rol vermelerine rağmen, gerçekçilikten uzak teorik/metafizik bir düşünce olmanın ötesine geçme başarısı gösterememiştir. Bizim burada dikkat çekmek istediğimiz nokta, İslam düşüncesinin gelişmeye ihtiyacı olmadığı minvalinde bir fikir değildir. Aksine vurgulamak istediğimiz husus, içinde bulunduğumuz tarihselliği daha iyi ve derinlikli bir şekilde idrak etmemiz gerektiğidir.

Sonuç olarak çağdaş İslam düşüncesinin sağlıklı gelişimi, metafizik ilkenin belirleyiciliği ile tarihsel bağlamın dikkate alınması arasında makul bir denge kurmayı gerektirir. Aşırı tarihselci yaklaşımlar ilahi kaynağın aşkınlık ve evrensellik vasfını köreltirken aşırı metafizikçi duruşlar ise tarih içerisinde var oluşun gerektirdiği üretken yorum ve yenilenme imkânlarını ihmal edebilir. Bu nedenle İslam düşüncesi, temelini ilahi vahiyden alan, ama bu vahiydeki mesajı insanlığın tarih tecrübesiyle geliştiren bir düşünce olmalıdır. Onun metafizik boyutunu tali konuma iten yaklaşımlar, İslam'ı indirgemeci bir tarih felsefesine dönüştürürken, tarihsel boyutunu ihmal eden eğilimler ise onu donuk bir dogmatizme hükümlü kılar. Bu iki boyut arasındaki gerilimi, bir çatışma değil, doğurgan bir etkileşim zemini olarak görmek esas olmalıdır.

Sonuç

Bu çalışma ile yapmaya çalıştığımız çözümlemeler İslam düşüncesinin, ilahi iradenin tarih sahnesindeki ortaya çıkış biçimine bağlı olarak, metafiziksel ve tarihsel olmak üzere paradoksal iki boyuta sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu iki boyut, doğaları gereği gerilimli olmakla birlikte, İslam düşüncesinin hem dogmatizme hem de aşırı tarihselciliğe kaymasını önleyen bir denge unsuru işlevini görmektedir. Dahası bu yapı, İslam düşüncesinin bir yandan metafizik boyutunu muhafaza etmesine, diğer yandan ise tarihsel, gerçekçi ve gelişimci bir çerçevede şekillenmesine olanak tanımaktadır.

İslam düşüncesinin bir diğer önemli özelliği, Hz. Peygamber döneminde olduğu gibi sonraki dönemlerde de ilahi kelamın dâimi rehberliğinde gelişen ve yenilenen bir yapı arz etmesidir. Bu imkânı sağlayan ise Hz. Peygamber'in ümmetine bıraktığı, Kur'an'ı beyan faaliyetleri çerçevesinde ortaya çıkan tebyin yöntemi/sünneti olduğu söylenebilir. Söz konusu bu sünnet, Müslümanlara sonraki dönemlerde Kur'an'ın sözlerinin tevillerini yani hangi olgulara karşılık geldiğini, bunu nasıl bir yöntemle tespit ederek onu rehber edinebileceklerini gösteren bir kılavuz işlevi görmektedir. Ayrıca bu, İslam düşüncesinin yalnızca tarihsel bir zemin üzerinde gelişebileceğini açıkça ortaya koyan bir pratiktir.

Hz. Peygamber'in ümmetine Kur'an'ın tevillerini tespit etmeye ilişkin miras bıraktığı sünneti yani İslam'ın ana kitabı temelli düşüncenin gelişimiyle ilgili bir yöntem anlayışının varlığı, İslam'ın ilerleyen dönemlerde yeni koşullara uygun cevaplar üretebilme kapasitesini

²⁸ Yasin Aktay, "Türk İslam İlahiyatında Tarihselcilik Tartışması", *Tezkiye* 68 (2019), 9-29.

kendi içinde barındırdığı anlamına gelmektedir. Bu sünnet, Kur'an ile insani gerçeklikleri buluşturarak yol alma ilkesine dayanır ve böylece İslam düşüncesinin durağan değil, gelişmeye açık bir mahiyet taşıdığını ortaya koyar. Bu sünnetin yenilenme imkânının bizzat İslam'ın özgün yapısında içkin olduğunu göstermesi, Kur'an hakkındaki tarihselci söylemleri de gereksiz hâle getirmektedir. Çünkü bu durum, tarihselcilerin Kur'an'ın aktüel değeri bağlamında ön plana çıkardıkları zamana uyum sağlama sorununun çözümüne ilişkin bir yöntem sunmaktadır. Bu yöntem, Hz. Peygamber'in uygulamalarında görüldüğü ve İslam geleneği ile de asırlarca tecrübe edildiği gibi sonraki zamanlar için pratik değeri olan bir imkân mahiyetindedir.

Değerlendirme / Review	:	Bu makalenin ön incelemesi bir iç hakem (editör), içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelenmiştir. / <i>This article was pre-reviewed by one internal referee (editor) and its content reviewed by two external referees using a double blind review model.</i>
Etik Beyan / Ethical Declaration	:	Bu yazı, 2022 yılında Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından Bursa'da gerçekleştirilen, "Çağdaş Türk Düşüncesinde Dinî İnançlar Çalıştayı"nda sunulan "Tarihsellik Bağlamında İslam Düşüncesi" başlıklı yayınlanmamış tebliğin genişletilmiş halidir. / <i>This article is an expanded version of the unpublished paper titled "Islamic Thought in the Context of Historicity" presented at the "Workshop on Religious Beliefs in Contemporary Turkish Thought" organized by Uludağ University Faculty of Theology in Bursa in 2022.</i> Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur. / <i>Ethical principles were followed during the preparation of this study.</i>
Etik Bildirim / Complaints	:	dergi@milelvenihal.org
Benzerlik Taraması / Similarity Check	:	Ithenticate
Çıkar Çatışması / Conflict of Interest	:	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / <i>The author declares that there is no conflict of interest.</i>
Yazarlık Katkısı / Authorship Contribution	:	1. Yazar / <i>1st Author</i> : %60, 2. Yazar / <i>2nd Author</i> : %40
Finansman / Grant Support	:	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır. / <i>No funds, grants, or other support was received.</i>
Telif Hakkı & Lisans / License	:	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / <i>The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 license.</i>

Kaynakça

- Aktay, Yasin, "Türk İslam İlahiyatında Tarihselcilik Tartışması", *Tezkire* 68 (2019) 9-29.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybanî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnâut, Âdil Mürşid vd. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Bakkal, Mustafa Cihad. "Mâtürîdî'nin İbtidâen Nüzûl Anlayışı". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/41 (Aralık 2018), 62-74.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *el-Câmi'u's-sabîh*. thk. Muhammed Zühayr. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavkî'n-necât, 2001.
- Fazlur Rahman, İslam ve Çağdaşlık, (*İslam Eğitim Tarihinde Fikrî Bir Geleneğin Değişimi*) çev. Hayri Kırbaşoğlu Ankara: Ankara Okulu Yay. , 1990.
- Güvel, Orhan. "Sebeb-i Nüzulle Yetinmenin Âyetlerin Nesnel Anlamlarını Tespitte Yol Açtığı Sorunlar: Hucurât 49/12. Âyeti Örneği". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (Mart 2025), 72-92. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1569413>
- İbn Ebî Hâtim, Abdurrahmân b. Muhammed *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'azîm*, thk. Es'ad Muhammed Tayyib. Mekke-Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1997.
- İbn Kesir, İmâduddîn Ebû'l-Fidâ İsmâil ed-Dîmaşkî. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'azîm*. thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed vd. 15 Cilt. Kahire: Müessesetu Kurtuba, 2000.
- el-İsfehânî, Râgıp, *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'an*, Mekke: Mektebetu Nezar Mustafa el-Bazî, ts.
- Kara, İrfan. "Kur'an'ın Ezeliliği Bağlamında Sebeb-i Nüzûle Dair Çağdaş Değerlendirmeler". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 55 (Haziran 2021), 17-37. <https://doi.org/10.29288/ilted.873521>
- Kotan, Şevket, Bir Müslüman Kur'an ve Tarihsellik'e Nasıl Bakmalı?, İstanbul: Beyan Yayınları, 2021.
- _____. "Bir Kurtuluş Teolojisi Olarak Tarihselci İslam". *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Ahmed-i Hani Sempozyumu "İslam Bilim ve Kültür Tarihçisi Olarak Prof. Dr. Fuat Sezgin"*. Ağrı, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları 2019.
- _____. "Maûn Süresi Özelinde Bir Kur'an Hermenötiği Denemesi". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 26/2 (Aralık 2022), 803-824. <https://doi.org/10.18505/cuid.1162608>.
- _____. "İnsan Süresi Bağlamında Rivâyet İhtilafları: Hz. Peygamber'in Tebyin Sünneti Ekseninde Bir Çözüm Teklifi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 23/1 (Mart 2023), 367-397. <https://doi.org/10.33415/daad.1213266>.
- Kutub, Seyyid. *Hasaisu't-tasavvuri'l-İslamî*. (Kahire: Dâru'ş-şurûk, ts.) *İslam Düşüncesi*. çev. Akif Nuri. İstanbul: Diriliş Yayınları, 1979.
- Mertoğlu, A. Suat. "İslam'ın Anlaşılmasını Kur'an ile Sınırlandırma Eğilimini Ortaya Çıkaran Temel Dinamikler". *Dinî Hükümlerin Kaynağı ve Dinî Metinlerin Anlaşılması Konusundaki Çağdaş Yaklaşımlar Çalıştayı*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Mahmood, Rawad Muhammed Mahmood, *Kur'an'ın Felsefî Okunuşu: İbn-İ Rüşd Örneği*, Doktora Tezi, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022).
- Müferrih b. Süleyman b. Abdullah el-Kûsi, çev. Ali Karataş vd., "İslam Düşüncesinde Tecdit - Meşrûiyyeti, Alanları ve Şartları-", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, Yıl: 1, Sayı: 1, 102-125.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sabîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1956.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb en-. *es-Sünen*. thk. Abdulfettâh Ebu Gudde. 9 Cilt. Halep: Mektebetu'l-matbûâtü'l-İslâmiyye, 1986.
- Özlem, Doğan, "Evrenselcilik Mitosu ve Sosyal Bilimler", *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek Sempozyumu*. İstanbul: Metis yayınları, 1998.
- Tatar. Burhanettin. *İslam Düşüncesine Giriş*. İstanbul: Değerler Eğitimi Yayınları, 2009.
- _____. *İslam Düşüncesinin Mabiyeti ve Özgünlüğü Üzerine*, https://www.youtube.com/watch?v=0_e11BXqUo4.
- Varlık, Sehal Deniz. "Üstün Ahlakın Hedeflerini Belirleyen Kur'an ve Güzel Ahlakı Tamamlamak İçin Gönderilen Hz. Muhammed (as)". *İslam ve Medeniyet Serisi: 4 Ahlak*. 1/565-583. İstanbul:

Kitap Dünyası, 2024.

Yetkin, Vedat. “Tefsir Kâidelerinin Rivayet Kaynaklı Tefsir İhtilaflarını Çözümlemedeki Yeterlilik Problemi”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 9/1 (Nisan 2025), 1-30.

<https://doi.org/10.31121/tader.1641022>

Yüksek, Muhammed İsa. “Tefsirde Sebeb-i Nüzulün Bağlayıcılığı ve İşlevi”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/34 (Aralık 2018), 407-438.

<https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.496029>

§